

Kārlis Mīlenbahs (1853-1916) un viņa devums latviešu valodniecībā

2023. gadā atzīmējam divas lielas jubilejas. Aprīlī 170 gadi kopš dzimis Kārlis Mīlenbahs – izcils valodnieks un viens no pirmajiem latviešu valodas teorētiķiem, kā arī pagājuši 100 gadi kopš 1923. gadā izdoti viņa iesāktie un Jāņa Endzelīna papildinātie un pabeigtie unikālās un starptautiski nozīmīgās “Latviešu valodas vārdnīcas” pirmie sējumi.

Kārlis Mīlenbahs dzimis Kandavas pagasta “Šķūtēs”, ar izcilām sekmēm skolojies Kandavas pagastskolā, Tukuma apriņķa skolā, slavenajā Jelgavas ģimnāzijā un Tērbatas universitātē. Jau agrā jaunībā K. Mīlenbahu saista vēsture, literatūra, valodas, tāpēc viņš nolemj apgūt valodniecību. Tērbatas universitātē viņš klausās lekcijas filozofijā, ar izcilību uzraksta studentu kursa darbu salīdzināmajā valodniecībā, piedalās latviešu studentu organizētajos Tērbatas latviešu rakstniecības vakaros, kur uzstājas arī ar saviem priekšlasījumiem. Tērbatas universitāti K. Mīlenbahs beidz 1880. gadā, iegūstot ģimnāzijas skolotāja tiesības grieķu, latīņu un vācu valodā.

K. Mīlenbaha darba gaitas sākas Talsos, kur viņš vada Talsu apriņķa skolu (1880 – 1889), tad ir skolotājs Jelgavas ģimnāzijā (1889 – 1895) un pēc tam līdz mūža beigām strādā par vācu valodas skolotāju Rīgas Aleksandra ģimnāzijā (1895 – 1916). Darbu pie vārdnīcas viņš uzsāk jau Talsu periodā, pierakstot maz dzirdētus vārdus un sākot veidot sistēmisku kartotēku.

Kārļa Mīlenbaha valodniecisko interešu loks ir daudzpusīgs. Latvijas kultūras dzīvē Kārlis Mīlenbahs vispirms kļūst pazīstams kā tulkotājs – 1890. gadā sāk iznākt viņa tulkotie Homēra “Odisejas” dziedājumi kopā ar paskaidrojumiem un komentāriem, bet ekonomisku apstākļu dēļ darbs netiek pabeigts. Tomēr lietpratēji Kārļa Mīlenbaha tulkojumu atzīst par notikumu latviešu literatūrā.

Īpaša attieksme K. Mīlenbaham ir pret folkloru – tautas garamantām – viņš tās uztver gan kā valodniecības pētījumu objektu, gan kā Latvijas simbolu. K. Mīlenbahs izvirza pamatnosacījumus folkloras materiālu pierakstīšanai – jāmeklē teicējas, kuras visu mūžu dzīvojušas vienā pagastā un kuru valodas apziņa nav “literatūras valodas slogos”. Gandrīz katrā viņa rakstā izmantoti piemēri no latviešu tautasdziesmām vai vēstītājas folkloras. Ik lappuse “Latviešu valodas vārdnīcā” liecina par K. Mīlenbaha un J. Endzelīna dziļajām folkloras zināšanām.

Kārļa Mīlenbaha ieguldījums salīdzināmajā un vēsturiskajā valodniecībā nav tik plaši zināms. Daļēji tas izskaidrojams ar to, ka K. Mīlenbaha rakstos paustās atziņas un sniegtie fakti plaši iestrādāti J. Endzelīna darbos. Tajos K. Mīlenbahs ir viens no visvairāk citētajiem autoriem.

Nozīmīgs ir K. Mīlenbaha devums dialektoloģijā. Kādā sarunā ar J. Endzelīnu Kārlis Mīlenbahs izteicies, ka jau jaunībā esot nolēmis izveidot iespējami pilnīgu latviešu valodas vārdnīcu. Viņš uzsver, ka vislabāk valodas vārdu krājumu un gramatiku var iepazīt, pētot Latvijas izloksnes.

Ar Rīgas Latviešu biedrības atbalstu 1900. – 1902. g. K. Mīlenbahs kopā ar J. Endzelīnu dodas dialektoloģijas ekspedīcijās. 1904. gada 23. aprīlī viņš ir viens no Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijas Valodniecības nodaļas dibinātājiem un vēlāk tiek ievēlēts par Valodniecības nodaļas vadītāju.

K. Mīlenbahs veicis pirmos plašākos sintakses pētījumus un aprakstus. To darot, K. Mīlenbahs ne tikai noskaidro sintaktisko parādību vēsturisko attīstību un apraksta valodas pašreizējo stāvokli, bet arī vērtē sintaktisko konstrukciju atbilstību latviešu valodas garam.

Padziļināti sintakses pētījumi, kas atspoguļoti krājumā “Daži jautājumi par latviešu valodu” pirmajās divās burtnīcās (1891, 1983) un viņa sarakstītajā “Latviešu valodas mācībā” (1895) tautskolām, un plaša polemika par tiem, rosina K. Mīlenbahu publicēt apcerējumu “Teikums” (1898), kas kļūst par pamatu latviešu sintakses teorijas attīstībai un ir vērtīgs devums valodas zinātnes popularizēšanā.

Lieli nopelni K. Mīlenbaham ir arī valodas terminoloģijas veidošanā un valodas normalizācijā un normu kodifikācijā. K. Mīlenbaha teorētisko principu pamatojums atrodams darbā “Par valodas pareizību” (1898). 1907. gadā K. Mīlenbahs kopā ar J. Endzelīnu izdod “Latviešu gramatiku”, kas uzskatāma par pirmo normatīvo gramatiku, pirmo kodificēto normu avotu latviešu valodniecības vēsturē.

Kārlis Mīlenbahs uzskatāms par jaunās ortogrāfijas pamatlicēju. Rīgas Latviešu biedrībā 1908. gadā tiek izveidota īpaša Ortogrāfijas komisija, kas K. Mīlenbaha vadībā sagatavo pāreju uz t.s. jauno ortogrāfiju. Ortogrāfijas komisijas izstrādātais reformas projekts izklāstīts K. Mīlenbaha rakstā “Latviešu pareizrakstības jautājums” (1908), reformas nepieciešamība un tās ieviešanas rezultāts atspoguļots rakstā “Par jauno ortogrāfiju” (1912).

Tomēr pasaules slavu K. Mīlenbahs ieguvis ar darbību leksikogrāfijā. K. Mīlenbaha un J. Endzelīna “Latviešu valodas vārdnīca” ir starptautiski visplašāk pazīstamais darbs latviešu valodniecībā. Darbu pie vārdnīcas K. Mīlenbahs iesācis strādādams Talsu apriņķa skolā.

Tieši “Latviešu valodas vārdnīcas” veidošana ir viens no īemesliem, kāpēc Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijā 1904. gadā tiek nodibināta Valodniecības nodaļa. Tad arī K. Mīlenbahs sāk apstrādāt savākto vārdnīcas materiālu un kārtot vārdnīcu. Liktenis vārdnīcas veidošanai nav labvēlīgs – nepietiekamā atbalsta un pārmērīgās pedagoģiskās slodzes dēļ darbs ievelkas. Pēdējās uzrakstītās lapas tapušas 1916. gada martā, īsi pirms valodnieka nāves, apstājoties pie vārda 'patumšs'.

“Latviešu valodas vārdnīca” iznāk jau pēc Kārļa Mīlenbaha nāves, un sējumu titullapās lasāms arī Jāņa Endzelīna vārds. Viņš ir K. Mīlenbaha iesāktā darba turpinātājs, pabeidzot manuskriptu un sniedzot valodas cīlmes skaidrojumus visā manuskriptā.

Druviete, Ina. Valodnieks Kārlis Mīlenbahs (1853 – 1916) // Mīlenbahs, Kārlis. Darbu izlase. – Rīga : LU Latviešu valodas institūts, 2009-2011, 1.sējums, 7. – 23.lpp.

Druviete I. "Kārlis Mīlenbahs". Nacionālā enciklopēdija. Pieejams: <https://enciklopedija.lv/skirklis/55962-Kārlis-Mīlenbahs>

